

Hoca Tahsîn Efendi ve Felsefe İle İlgili Bir Şiiri

Âdem Akın*

Remzi Demir**

Bilindiği üzere 19. yüzyılda yaşayan Osmanlı aydınları, yoğun bir biçimde, Batı uygarlığını yakından tanımaya ve gerekli buldukları yenilikleri Doğu uygarlığına -ve bu arada onun önde gelen kısımlarından birisi olan Osmanlı uygarlığına- aktarmaya başlamışlardır. Aslında siyâsî ve askerî alanlardaki çöküşü durdurmayı amaçlayan bu girişimin boyutları, oldukça kapsamlıdır ve teknolojik yeniliklerin yanı sıra, bilim, felsefe ve sanat alanlarındaki yenilikleri de içermektedir.

Bu yönde yürütülen çalışmaların öncülerinden birisi de, bu yüzyılda yaşayan ve yapıtlarıyla Türk düşünce tarihini büyük ölçüde etkileyen Hoca Tahsîn Efendi'dir. Bu nedenle Hoca Tahsîn Efendi'nin kitaplarında ve makalelerinde yansıtmış olduğu düşüncelerin ayrıntılı bir biçimde incelenmesi ve Türk bilim tarihi ve Türk felsefe tarihi açısından değerlerinin belirlenmesi gerekmektedir.

Bu çalışmanın maksadı, bu düşünürün, *Hazine-i Evrâk*'da yayımlanmış olan "Fuzelâ-yı Be-nâmdan Bir Marîzin Eser-i Hazînidir" (Ünlü Düşünürlerden Hoca Tahsîn Efendi'nin Hazin Bir Eseridir) adlı felsefî şiirinin aslını ve günümüz Türkçe'sine çevirisini sunmak ve okuyuculara tanıtmaktır.

Hayatı

Son dönem Osmanlı bilginlerinden ve düşünürlerinden Hoca Tahsîn Efendi (1811-1881), Yanya'da doğmuştur. İlk dinî ve edebî bilgilerini babasından aldıktan sonra, medrese eğitimi için İstanbul'a gelmiş ve burada Vidinli Hoca adıyla tanınan Hoca Mustafa Efendi'inin derslerine katılmıştır.

Ardından yeni açılacak Dârülfünûn'da matematik ve doğa bilimleriyle ilgili dersleri okutacak öğretim üyelerini yetiştirmek ve Paris'teki Mekteb-i Osmânî'nin öğretim kadrosunda görevlendirilmek maksadıyla, Selim Sâbit Efendi ile birlikte 20 Mart 1857'de Paris'e gönderilmiştir.

Hoca Tahsîn Efendi, 1861'de Paris'ten dönmüş ve 1862 Eylül'ü başında bu defa, Abdülhak Hâmid Bey ve onun ağabeyi Abdülhâlik Nasûhî Bey ile birlikte tekrar Paris'e gitmiştir. Medeniyetin merkezi saydığı Paris'te bu defa sefalet imamlığı yapmış, Avrupa'da yaygın olan materyalist felsefeyle ilgilenmiş ve Paris kahvehanelerinde bir çok kuşkucu düşünür ile görüşmüştür.

1867 ilkbaharı sonunda Paris'e gelen Namık Kemâl ve Yeni Osmanlılar ile ilişki ve dostluk kurmuş ve nihayet 28 Şubat 1869'da, hava değişimi ve te-

* Dr., A.Ü. İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı.

** Doç.Dr., A.Ü. D. T. C.F. Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı.

Adem Akın – Remzi Demir

davi için geldiği Nice şehrinde 12 Şubat'ta ölen Fuad Paşa'nın cenazesini de yanına alarak, İstanbul'a dönmüştür.

İstanbul'a geldikten sonra, 8 Kasım 1869'da, henüz kuruluş aşamasında olan Dârü'l-Fünûn'a müdür olarak atanmış ve bu yılın Ramazan ayında yapmış olduğu bilimsel konuşmalarla, çağdaş bilimleri Türk halkına tanıtmaya çalışmıştır.

Yaklaşık olarak bir yıl sonra, 5 Aralık 1870'de, Hoca Tahsîn Efendi'nin "Terakkiyyât-ı 'Ulûm" başlığını taşıyan konuşması ile bu aralar İstanbul'da bulunan tanınmış İslâm düşünürlerinden Cemâleddîn-i Afgâni'nin konuşması, dönemin dar görüşlü uleması tarafından İslâmiyet'e uygun bulunmayınca Dârü'l-Fünûn'dan uzaklaştırılmıştır.

Bunun üzerine Hoca Tahsîn Efendi, Bâbîâli'de Tersane Emîni Yûsuf Efendi'nin Taşmekebe olarak da bilinen Sıbyan Mektebi'ne çekilmiş ve burada kendisini tamamen bilimsel araştırmalara ve eğitime vermiştir. Ancak bu kez de hakkında, etrafına topladığı kimselerin akıllarını çeldiği ve inançlarını bozduğu suçlamasıyla soruşturma açılmıştır. Bu sorundan, vaktiyle kendisini Dârü'l-Fünûn müdürlüğüne atayan Ma'ârif Nâzırı Saffet Paşa'nın yardımları sayesinde kurtulmuştur.

1870'li yılların başında Memâlik-i İslâmiye Coğrafya Cemiyeti'ni kurmuş ve dönemin önde gelen devlet ve düşünce adamlarından Münîf Paşa'nın yardımıyla bir ara kütüphaneler müfettişliğine getirilmiştir. Ardından, 15 Mayıs 1878'de, 400 kuruş maaşla Dârü'l-Mu'allimîn'e son sınıf kozmografya ve trigonometri hocası olarak atanmıştır.

13 Ekim 1879'da kurulan Cem'iyet-i 'İlmiyye-i Arnavudiyye'nin yürütmüş olduğu bilimsel etkinliklerde görev almış ve ayrıca Batı bilimlerinin yurt içinde tanınmasını ve yayılmasını sağlamak amacıyla Cem'iyet-i 'İlmiyye adında bir bilim derneği kurmuştur. Bu dernek adına 16 Kasım 1879'dan itibaren, *Mecmû'a-i 'Ulûm* adında bir dergi çıkarmış ve burada çeşitli makaleler yayımlamıştır¹.

Bu arada, sağlığı gittikçe bozulunca, Münîf Paşa onu, Erenköy'deki köşküne aldırması ve 3 Temmuz 1881'de Erenköy'de ölen Hoca Tahsîn Efendi, Sahrâ-yı Cedîd Mezarlığı'nda toprağa verilmiştir².

Eserleri

Hoca Tahsîn Efendi'nin yazma ve basma halinde çok sayıda eseri bulunmaktadır. Bunlardan, *Mürebî-i Etfâl*, (Çocukların Eğitmeni, İstanbul 1289)³ eğitimle, *Usûl-i Fenn-i Filâhat - Kimyâ-yı Zirâ'at* (Tarım Bilgisi - Tarım Kimyası, İstanbul 1291)⁴ çiftçilikle, *Esrâr-ı Âb u Havâ*, (Su ve Havanın Sırları, İstanbul 1309) suyun fizikî ve kimyevî özellikleriyle, *Psiholoji yâhûd 'İlm-i Rûh*, (Psikoloji, İstanbul 1309), insanın zihnî ve ruhî etkinliklerini fizyolojik olarak açıklamaya çalışan çağdaş psikolojinin bulgularıyla, *Târih-i Tekvîn yâhûd Hilkat*, (Yaratılış Tarihi, İstanbul 1310)⁵, Osmanlı Dünyası'nda yeni ye-

Hoca Tahsîn Efendi ve Felsefe İle İlgili Bir Şiiri

ni tanınmaya başlayan Evrim Kuramı çerçevesinde canlı ve cansız varlıkların oluşum biçimiyle, *Esâs-ı 'İlm-i Hey'et* (Astronominin Temelleri, İstanbul 1311) ise bir astronomi tarihçisinin gözüyle Newtoncu çağdaş astronominin tanıtımıyla ilgilidir.

Ayrıca tanınmış Fransız düşünürlerinden Constantin-François de Chasseboeuf Volney'nin (1757-1820), *La loi naturelle ou catéchisme du citoyen français* (Doğa Yasası veya Fransız Vatandaşının İlmihâli, 1792) adlı eserini, *Nevâmîs-i Tabî'iyye* (Doğa Yasaları, İstanbul) adıyla çevirmiş, fakat yayımlanmamıştır⁶.

Bunların dışında Hoca Tahsîn Efendi, *Mecmû'a-i 'Ulûm* adıyla yayımladığı dergide, dönemin sıkça tartışılan konularına ilişkin çok sayıda makale yazmıştır:

1. “İlme Dâ'ir Bir İki Söz”, *Mecmû'a-i 'Ulûm*, Sene 1, Numara 1, 1 Zî'l-Hicce 1296, s. 22-45.
2. “Aklâmü'l-Akvâm”, *Mecmû'a-i 'Ulûm*, Sene 1, Numara 1, 1 Zî'l-Hicce 1296, s. 45-76.
3. “Terakkî-i Ma'ârif, Târîh ve Taksîm ve Semerât-ı 'Ulûm”, *Mecmû'a-i 'Ulûm*, Sene 1, Numara 2, 15 Zî'l-Hicce 1296, s. 133-152 ve s. 153-160; Sene 2, Numara 5, 1 Safer 1297, s. 321-335 ve Sene 2, Numara 6, 15 Safer 1297, s. 421-425.
4. “Yeryüzü'nde Bir Mülk'e Dâ'ir”, *Mecmû'a-i 'Ulûm*, Sene 1, Numara 4, 15 Muharrem 1297, s.243-305; Sene 2, Numara 5, 1 Safer 1297, s. 335-352 ve Sene 2, Numara 6, 15 Safer 1297, s. 385-405.
5. “Havâdis-i Medeniyye”, *Mecmû'a-i 'Ulûm*, Sene 1, Numara 4, 15 Muharrem 1297, s. 309-310.
6. “Ahlâk-ı İslâmiyye”, *Mecmû'a-i 'Ulûm*, Sene 1, Numara 4, 15 Muharrem 1297, s. 310-318.
7. “Târîh-i Terakkî”, *Mecmû'a-i 'Ulûm*, Sene 2, Numara 5, 1 Safer 1297, s. 353-370.
8. Dolpher, “Süt”⁷, Özetleyerek Çeviren: Hoca Tahsîn Efendi, *Mecmû'a-i 'Ulûm*, Sene 2, Numara 5, 1 Safer 1297, s. 370-377.
9. “Âi'le”, *Mecmû'a-i 'Ulûm*, Sene 2, Numara 6, 15 Safer 1297, s. 425-429.
10. “Esrâr-ı Âb u Havâ”, *Mecmû'a-i 'Ulûm*, Sene 2, Numara 7, 1 Rebî'ü'l-Evvel 1297, s.436-464.

Fuzelâ-yı Be-nâmdan Bir Marîzin Eser-i Hazînidir

Hoca Tahsîn Efendi'nin “Fuzelâ-yı Be-nâmdan Bir Marîzin Eser-i Hazînidir” başlığını taşıyan söz konusu şiiri, Hicrî 1297, Milâdî 1880 yılında *Hazine-i Evrâk*'ın ikinci sayısında yayımlanmıştır ve toplam 35 beyittir⁸.

Şair'in ölüm karşısındaki çaresizliğini ve üzüntüsünü aktaran bu felsefi şiir, özellikle ruh-beden ilişkisine değinmekte ve ölümden sonra ruhun bedenden

Adem Akın – Remzi Demir

ayrılmasını ve Lâhut Alemi'ne yükselmesini betimler. Şiir incelendiğinde görülmektedir ki Hoca Tahsîn Efendi'nin ruha ilişkin görüşleri, *Kur'ân-ı Kerîm* ve Sünnet ile İslâm ilimlerinin belirlediği sınırlar içerisinde kalmaktadır. Dolayısıyla inancına yönelik kuşkuların yersiz olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim,

Bana bî-dîn dedi erbâb-ı maraz
İrtikâb eylediler kizbi hemân
Ben dahi ânlarla dindâr didim
Yalanın karşılığı oldu yalan

biçimindeki dörtlüğü de bunu kanıtlar niteliktedir.

Fuzelâ-yı Be-nâmdan Bir Marîzin Eser-i Hazînidir
(Metin)

1. Mürg-i cânım olmak ister fârig-i dâr-ı fenâ
Eylemez eski kafesdir bu bedenle iktifâ
2. Mâ'il-i hâl-i tecerrüddür arar mülk-i bekâ
Merci'idir 'âlem-i lâhûta ister irtikâ
3. Çünkü aksâ-yı murâdı vuslat-ı zât-i Hüdâ
'Âkibet köhne libâsın cisimden olur cüdâ
4. Halka-i 'ömrüm hemân teng olmada subh u mesâ
"Accilû bi't-tevbe kable'l-mevt"dir⁹ 'âcil devâ
5. Seyr-i enfâsım gibi evkâtı darlaşmaktadır
Sıgmaz oldu hânesi rûhum kabarlaşımaktadır
6. Saç sakallar berf-i şeyhûhatla karlaşmaktadır
Mehil arar her ân ecel ile pazarlaşmaktadır
7. Artık 'Azrâ'il'e teslîmi karâlaşmaktadır
'Âcilen kervân-ı ervâha katârlaşmaktadır

Eydan

8. Gelmenin ger kesb-i 'irfân ise sırr u hikmeti
Zikr u fikr-i Hâlik etmekse kemâl-i hizmeti
9. Ric'atinde fart-ı isti'câldir bu rihleti
Tûl-i dehrin var mı 'ömr-i Âdem ile nisbeti
10. Müksünün dünyâda güyâ ân gibidir sür'ati
Olmalıydı 'ömr-i Nûh ânın ekall müddeti

Eydan

11. Mevsim-i vakt-i şebâbın görmeden ezhârını
Etmeden bâg-ı hayâtın ictinâ esmârını
12. Bilmeden binde birin bu hilkatın esrârını
Gelmemiş mi 'âleme ikmâl için efkârını?
13. Neş'e-i uhrâ için hâzırlamış mı yârini
Cân hisâb etmez mi insânın kısa a'mârını?

Hoca Tahsin Efendi ve Felsefe İle İlgili Bir Şiiri

Eydan

14. Bir taraftan ızdırâb eyler gamm-ı firkat ile
Cümle a'zâ-yı teni tahrîk eder nisbet ile
15. İltizâm eyler bekâsın mu'tedil hâlet ile
Uğraşur merdâne def'-i düşmen-i 'illet ile
16. Mahv olunca hıfz eder ten kal'asın gayret ile
Son nefesde ta'biyeden ayrılır hasret ile

Eydan

17. Herkesin vicdânıdır bu hâleti tasvîr eden
Cevherinde cem'-i azdâdı bulub tezkîr eden
18. Ol değil mi söyleyen bu sözleri tahrîr eden
Birbirine pek münâkız fi'iller tedbîr eden
19. Kendi sâ'il kendi mes'ûl kendidir taksîr eden
Var mı hâricden müzâhim işlerin tagyîr eden

Eydan

20. Hıffet-i asliyyesinde var hele bir inkılâb
Sıkletin levs-i 'anâsırdan mı etmiş iktisâb
21. Uzamış yoksa tenâsuhdan zamân-ı igtirâb
Gösterir 'avdet için gâhi tereddüd gâh şitâb
22. Belki menfâ-yı bedende 'âriz olmuş bu hicâb
Muhtemeldir muzdarib eyler ânı havf-ı 'itâb

Eydan

23. Hilkatince görünür kim cunhadan ma'sûmdur
Cevher-i zâtı mücerred mâddeden mahrûmdur
24. Etmiş ebdâna ta'alluk künhü nâ-ma'lûmdur
Cisme te'sîr u tasarruf ettiği meczûmdur
25. Cümle âlât-ı beden huddâm o şâh mahdûmdur
Doğrusu bir sırr-ı mahz-ı Sâni' u Kayyûm'dur

Eydan

26. Ehl-i hikmet ihtilâfla etdiler bahs u nazar
Olmamış bu mes'ele tâm hall bu âna kadar
27. Gayrıdır tedbîr eden hikmetce kavli-i mu'teber
Kendi bir seyyâledir kim işlerinden bî-haber
28. Kuvvet-i ateş gibi makinesin tahrîk eder
Kimse olmazsa telgrafda çıkar mı bir eser?

Eydan

29. Ol hakikat başka vech ile olunmaz irtisâm
Bir şu'â'-ı nûr-ı Hakk'dır yok ânınçün in'idâm
30. Eyleyin bu sözlere sarf-ı kemâl-i ihtimâm
"Kul huva min emri Rabbî"dir¹⁰ âna ta'rîf-i tâm
31. Rûh su'âlinde bu kavli okumuş fahrû'l-enâm

Adem Akın – Remzi Demir

Hep bu re'ye tâbi' olmuş zümre-i ehl-i kelâm

Eydan

32. İşte bu sırr-ı garîbden 'akıllar hayrândır
İnkişâf-ı kühnü mutlak mu'ciz-i ezhândır
33. Gerçi ba'zı hâllerin idrâk eden vicdândır
Bu vücûdda tahtı kurmuş müstakill sultândır
34. Muktezâ-yı dîn-i İslâm borcumuz îmândır¹¹
Maksad-ı "Tahsîn" hüsni-i hâtem-i ihsândır
35. Halka-i 'ömrüm hemân tenk olmada subh u mesâ
"Accilû bi't-tevbe kable'l-mevt"dir 'âcil devâ

*Ünlü Düşünürlerden Hoca Tahsîn Efendi'nin Hazin Bir Eseridir
(Sadeleştirme)*

1. Can kuşum yokluk âlemini terk etmek ister
Bu bedenle yetinmez; çünkü bu beden artık eski bir kafestir
2. Her şeyden soyunur ve Allah'a yönelir; sonsuzluk mülkünü arar
Lâhut Alemi'ne döner ve oraya yükselmek ister
3. Çünkü en son murâdı Allah'ın zâtına kavuşmaktır
Sonuçta, köhne elbisen cisminden ayrılır
4. Ömür halkam, sabah akşam neredeyse tükenecektir
Âcil deva "Ölümden önce tövbe etmektir"
5. Nefeslerimin akışı gibi vakitler darlaşmaktadır
Artık ruhum bu bedene sığmamaktadır
6. Saçlarım ve sakallarım yaşlılık karıyla aklaşmaktadır
Mehil arar her an, ecel ile pazarlık yapmaktadır
7. Artık Azrail'e teslim olmaya karar kılmaktadır
Âcilen ruhlar kervanına katılmaktadır
8. Eğer bu Dünya'ya gelmenin sır ve hikmeti irfan kazanmaksa,
En büyük hizmeti, Yaratıcı'yı anmak ve düşünmekse,
9. Bu seyahatin geri dönüşü çok çabuk olmalıdır
Vaktin uzunluğunun Âdem ömrü ile bir nisbeti var mıdır?
10. Dünya'da kalmanın sürati bir an gibidir
Nûh'un ömrü onun en az süresi olmalıdır
11. Gençlik döneminin çiçeklerini görmeden,
Hayat bağının meyvelerini dermeden,
12. Bu yaradılış sırlarının binde birini bilmeden,
Bu aleme düşüncelerini olgunlaştırmak için gelmemiş midir?
13. Yeniden doğuş için hazırlanmış mı yârini,
Can insan oğlunun kısa ömrünü hesap etmez mi?
14. Bir taraftan ayrılık gamıyla acı çeker
Diğer taraftan bedenin bütün organları belli bir nisbetle titrer

15. Dâimâ Dünya'da kalmaya çalışır
Hastalık düşmanının savmak için mertçe uğraşır
16. Yaşlanınca gayret ile ten kalesini korur
Son nefeste hasret ile bedenden ayrılır
17. Bu durumu tasvir eden herkesin kendi vicdânıdır
Vicdân, cevherinde bütün karşıtları bulur ve hatırlatır
18. Bu sözleri söyleyen ve yazan o değil midir?
Birbiriyle çelişen eylemler yapan o değil midir?
19. Soran da, sorulan da, kusur eyleyen de kendidir
Dışarıdan karışan ve işlerini değiştiren var mıdır?
20. Aslının hafifliğinde bir dönüşüm vardır
Ağırlığını unsurların kirliliğini mi almıştır?¹²
21. Gurbette kalmanın süresi yoksa tenâsühten mi uzamıştır?
Ruh, geriye dönüş için bazen tereddüt bazen sürat gösterir
22. Belki bu örtü ruhun bedene sürgününden kaynaklanmıştır
Belki de sorgulanma korkusu ona acı vermektedir
23. Yaradılışında bulunur; kim günahattan masumdur?
Onun zâti cevheri, maddeden tamamen mahrûmdur
24. Bedenlere ilişmiştir; gerçeği malum değildir
Ancak bedeni etkilediği ve yönlendirdiği kesindir
25. Bedenin bütün âletleri hâdimdir¹³, o şah ise bir mahdûmdur¹⁴
Doğrusunu söylemek gerekirse, ruh Yaratıcı ve Yönetici'nin sadece bir sırrıdır.
26. Filozoflar bu konuda muhtelif görüşler belirtmişlerdir
Bu sorun şu ana kadar çözülmemiştir
27. Felsefeye göre doğru olan söz, ruhun bir başkası tarafından yönetil-
diği
Ruhun kendisi işlerinden habersiz olan bir akımdır
28. Ateş gücü gibi makinesini çalıştırır
Kimse olmazsa telgrafta çıkar mı bir eser?
29. Bu gerçek başka bir biçimde anlatılmaz
Ruh Hakk'ın nurunun bir ışığıdır; ebediyen yok olmaz
30. Bu sözlere çok önem verin
Onun tam tanımını ise "De ki O Rabb'im'in işlerinden biridir"
31. Kendisine ruhun ne olduğu sorulduğunda, bu sözü İnsanlığın Övünç
Kaynağı¹⁵ söylemiştir
Bütün mütekellimler bu görüşü benimsemiştir
32. Bu garip sırdan ötürü akıllar şaşkındır
Zihinler bu gerçeği ortaya çıkarmaktan kesinlikle âcizdir
33. Gerçi vicdân ruhun bazı hallerini idrak etmektedir
Bu vücutta taht kurmuş bağımsız bir sultandır
34. İslâm Dini gereği borcumuz imândır

Adem Akın – Remzi Demir

Tahsin'in amacı son nefeste güzel imanla ölmektir
35. Ömür halkam, sabah akşam neredeyse tükenecektir
Âcil deva “Ölümden önce tövbe etmektir”

¹ Türk bilim tarihi açısından oldukça önemli bir kuruluş olan Cem'iyet-i 'İlmiyye'nin hangi tarihler arasında faaliyette bulunduğunu bilmiyoruz; ancak *Mecmû'a-i 'Ulûm*'un ilk sayısı 16 Kasım 1879'da ve son sayısı ise 12 Şubat 1800'de yayımlandığına göre, en azından bu dört aylık süre içerisinde çalışmalarını yürüttüğünü tahmin edebiliriz. Öyle anlaşılıyor ki Hoca Tahsîn Efendi'nin ölümü ile birlikte cemiyet de, mecmua da kapanmıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere, Cem'iyet-i 'İlmiyye, dönemin diğer bilim cemiyetleri gibi, bilimsel araştırmalar yapmak veya bunlara destek olmaktan çok, Batı'daki bilimsel çalışmalar konusunda okuyucuları aydınlatmak ve özellikle zanaat ve ziraat alanlarındaki çalışmalarını desteklemek maksadıyla kurulmuştur; bkz., Âdem Akın, *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*, Ankara 1999, s.132.

² Ayrıntılı bilgi için bkz., Ömer Faruk Akün, “Hoca Tahsin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 18, İstanbul 1998, s.198-203.

³ Mahmûd Nedim ile birlikte yazılmıştır.

⁴ Mahmûd Nedim ile birlikte yazılmıştır.

⁵ Bu eser, Remzi Demir tarafından yeni harflerle yayına hazırlanmaktadır.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz., Akün, s.203-205.

⁷ İngiltere'deki bir tarım derneğinde, Doktor Dolpher adlı bir kimyager tarafından sütün besin değerine, artırılmasına ve geliştirilmesine ilişkin yazılmış makalelerin özetlenmiş çevirisidir.

⁸ Hoca Tahsîn Efendi, “Fuzelâ-yı Be-nâmdan Bir Marîzî'n Eser-i Hazînidir”, *Hazine-i Evrâk*, Numara 2, İstanbul 1297, s.24-27.

⁹ “Ölümden önce âcilen tövbe ediniz.”

¹⁰ “De ki o, Rabb'im'in işlerindedir.”

¹¹ Bu beyit inançlı bir Müslüman olduğunun kanıtıdır.

¹² Eski evren anlayışında, toprak, su, hava ve ateşten oluşan Yer küresinin merkezi “Mutlak Ağırılık” ve “Mutlak Kirlilik”, eterden oluşan Felekü'l-Eflâk'ın çevresi ise “Mutlak Hafiflik” ve “Mutlak Temizlik”tir. Dolayısıyla, Ruh'un Yeryüzü'nde bulunan bedenden ayrılması ve Tanrı'ya doğru yükselmesi, ağırlıklarını ve kirlerini atarak hafiflemesi ve temizlenmesi biçiminde tasvir edilmiştir.

¹³ Hizmet eden kişi.

¹⁴ Hizmet edilen kişi.

¹⁵ Hazret-i Muhammed.